

צפורה ברוכסון

ספריה מקצועית באיטליה בשלהי הריניסאנס: ספרית יצחק סלם

בחינת עולמם הרוחני של בני הדורות הקודמים היא אחת המשימות הקשות העומדות בפני ההיסטוריון וחוקר התרבות. עולמו הרוחני של האדם מורכב מתכני תרבות המועברים בע"פ וכרוכים במגע ישיר בין בני אדם; כגון: יחסים חברתיים, השפעת הסביבה, החנוך, המנהג, המסורת והאמונה הדתית, ותכני תרבות המועברים באמצעים טכניים, שהבולטים שבהם הם הכתב והספר.

אחת הדרכים לבחינת עולמה הרוחני של כל חברה, היא בדיקת מקורות התרבות שלה שבכתב: ספרות העזק וההלכה, ספרות יפה, שירה וספרות מדע ועיון. בתחומי תולדות ישראל יש לנו, בדרך כלל, מידע אודות פעילותם הספרותית של אישים בודדים: רבנים, מחברים, משוררים ומלקטים למיניהם, אך כמעט שלא ידוע מה היתה דרך קליטתן של יצירותיהם בקרב קהל התלמידים, בעלי הבתים, הסותרים ובעלי המלאכה. מקור אינפורמציה חשוב לצורך זה הן רשימות הספרים המתפרסמות מתוך כ"י, שערי ספרים, צוואות ותעודות אחרות¹, אך רק ריכוז רשימות רבות ככל האפשר יוכל ליצור תמונה כוללת, תוך הסתיעות במחקרים ביבליוגרפיים-סטטיסטיים מסוגים שונים ובשיטות מחקר מדיסציפלינות שונות. למרות הבעיות המתודולוגיות השונות שלא כאן המקום לפרטן הושגה בדרך זו התקדמות ניכרת בחקר עולמם הרוחני של קדמונינו². מקור נדיר בחשיבותו ובהיקפו, היכול לסייע בגילוי טפח מעולמה הרוחני של קהילה יהודית שלימה, ואולי אף יותר מזה, הן רשימות הספרים שהגישו יהודי מגטובה לצנזורה

* מאמר זה נכתב במהלך עבודת דוקטורט העוסקת בתרבות הקריאה של יהודי צפון איטליה במאה הט"ז, העבודה נערכת באוניברסיטת בריאלין בהדרכת פרופ' א. טואף וד"ר י. תא שמע. תודתי נתונה למורי על הערותיהם והארותיהם ולקרן הזכרון לתרבות יהודית על סיועה בהכנת המחקר.

1 רשימה ביבליוגרפית של רשימות ספרים מאיטליה ראה: ר. בונפיל, 'רשימת ספרים מאיטליה, סוף המאה הי"ד' ספר זכרון לשלמה אומברטו נבון, 'ירושלים תשל"ח עמ' 48 הערה 3.

2 L. Trénard, 'L'Histoire des Mentalités Collectives; Siquier sur le Livre', Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, XV (1968), pp. 691-703; R. Birn, '“Livres et Société” After Ten Years — Formation of a Discipline', Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, CLI (1976), pp. 287-312; J. Feather, 'Cross Channel Currents — Historical Bibliography and l'Histoire du Livre', The Library, Series VI, vol. II, no. 1 (1980), pp. 1-15. הבעיות המתודולוגיות נדונו בהרחבה בדיסרטציה הנ"ל שם גם עסקתי בבעיות הספציפיות הקשורות בניתוח ספריה פרטית.

בשנים 1595, 1605, במסגרת מבצעי הזיקוק של הכנסיה הנוצרית. הרשימות זכו כבר למספר מתקרים, בעיקר ביבליוגרפים, אך טמונות בהן עדיין ידיעות רבות על תחומי הסוציולוגיה של הקריאה, הפצת הספר העברי ועושר של מידע ביבליוגרפי חדש.³ להלן רשימה אחת מתוך רשימות מנטובה — 1595, רשימת ספרי יצחק סלם.⁴ יש בה להאיר את עולמו הרוחני של איש ריגיסאנס טפוזי אף כי לא מן הבולטים והידועים. ענין מיוחד יש בפרסום רשימה זו משום שהיא משקפת לא רק ספריה דתית-עיונית אלא בעיקר ספריה שימושית-מקצועית.

יצחק סלם היה בן למשפחה ידועה במנטובה ובויניציאה ממוצא פרובנסלי.⁵ מבני המשפחה ידועים לנו כמה בנקאים, סוחרים, משוררים ופטרונים אומנות.⁶ הידיעות הביו-גרפיות אודותיו מעטות וקשורות בעיקר לעיסוקיו. יצחק סלם היה קשור לעולם הספר, במנטובה ובויניציאה, בעיקר כמגיה, אך גם היה שותף להדפסתם של מספר ספרים. בשנות הששים של המאה שהה במנטובה, שם תיגרם לאיטלקית את מסכת אבות, אשר הובאה כנראה על ידו לדפוס באותן שנים. הספר הודפס שוב בשנת שמ"ח, והפך לפופולארי ביותר בין תושבי הקהילה, משום ששימש ספר לימוד וספר עיון ומוסר גם יחד, לסתם "עמך".⁷ בשנים שכ"ג ו-שכ"ו עבד יצחק כמגיה בבית הדפוס של

3 צילומי הרשימות נמצאים בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, רשימות 1595; סרטים מס' 207, 206, 205 HM: רשימות 1605 סרטים מס' 214, 213, 212 HM: המחקר הראשון שהצביע על חשיבות הרשימות הוא מאמרו של ש. סימנסון, 'ספרים וספריות של יהודי מנטובה, 1595', קרית ספר, לו (תשכ"ב), עמ' 103–122 עמ' 416 (להלן: סימנסון, ספריות) וספרו: תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 495–498 בפרק הדן בזיקוק עמ' 500–507, (להלן: סימנסון, מנטובה). מחקרים נוספים: ח. שמרוק, 'ראשיתה של הפרוזה הסיפורית בידיש ומרכזה באיטליה', ספר זכרון לאריה ליאונה קארפי, ירושלים תשכ"ז, עמ' 119–140. ח. שמרוק, 'רשימה ביבליוגרפית של דפוס פולין בידיש עד גזירות ת"ח-ת"ט', קרית ספר, נב (תשל"ז), עמ' 383–417. י. מייליש, 'נוספות לדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרנטו', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 95–100. א. רומר-סגל, 'ספרות יידיש וקהל קוראיה במאה ה"ז' — יצירות בידיש ברשימות הזיקוק ממנטובה 1595', קרית ספר, נג (תשל"ח), עמ' 779–790. כמ' כן נעשה שימוש ברשימות לצורך זיהוי פריטים ביבליוגרפיים בחדרים במסגרת מספר מחקרים.

4 הרשימה נמצאת בסרט מס' 206 עמ' 112 רשימה מס' 258 לפי מספור שלי (סרטוני הרשימות בתוך הסרטים חוברו אחד לשני בסדר שונה מהסדר המובא ע"י סימנסון במאמרו, לכן המספרים הניתנים על ידי שונים). תודתי נתונה לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים על רשותו לפרסם את הרשימה.

5 עליו ועל ספריתו ראה: סימנסון, 'מנטובה', עמ' 467, 474, 481, 499, 503, 520, 530. על מוצא המשפחה וטעויות שחלו בענין זה ראה: שם. עמ' 503. ראה גם: א. גייגר, אוצר נחמד, ב (תר"ז), עמ' 97. M. Mortara, Catalogo dei manoscritti ebraici della biblioteca comunita Israeliana di Mantova, Livorno 1878, p. 35; H. Gross, Gallia Judaica, ed. S. Schwarzfuchs, Amsterdam 1969 p. 431 (להלן: גרוס-שוורצפוקס).

6 על בני המשפחה ראה: מ. מורטרה, מוכרת חכמי איטליה, פדובה 1886 עמ' 64. סימנסון, מנטובה. במפתח בערכם. ס. רות, היהודים בתרבות הריגיסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב. C. Roth, History of the Jews in Venice, N.Y. 1975. (להלן: רות, ריגיסאנס). במפתח בערכם.

7 על הדפסת מסכת אבות ראה: י. יודלוב, 'תולדות הדפוס העברי במנטובה במאה השש עשרה', קרית ספר, מט (תשל"ד), עמ' 636–638. יש מקום להשערה שיצחק סלם עצמו הדפיס את הספר ע"פ האמור בקולופון של המהדורה הראשונה שגדפסה בערך בשנת

פליפוני במנטובה, שם הגיה את הספרים "מהלך שבילי הדעת" (שכ"ג) ו"משנה תורה" (שכ"ו). מן הקולופון של האחרון יש מקום להשערה שהוא היה גם שותף להדפסת הספר, יחד עם המדפיס ר' מאיר ב"ר אפרים⁸. הוא שהה גם בויניציאה, שם עבד כמגיה בבית הדפוס של ז'ואן די-גארא, והגיה את דפוסי התנ"ך (שכ"ח), סידור מנהג אשכנז (שמ"ז), "סדר תחנונים וסליחות" כמנהג איטליה (שמ"ז) והמחזור כמנהג איטליה (שמ"ז). את הגהותיו מאפיינים תוספת של הערות-שוליים, השוואת-מקורות, ציון מנהגים שונים והערות של רבנים בני זמנו⁹.

מהערותיו ב"מחזור איטליאני" (שמ"ז) עולה, כי היה תלמידים של גדולי רבני ויניציאה ומנטובה, ר' מנחם עזריה (הרמ"ע) מפאנו והרמ"ף, הלוא הוא, ככל הנראה, רבי משה פרובינצאלו¹⁰. גם את ר' חנניה פינצי, רב ובנקאי, שהיה גם שותף להדפסת המחזור, מכנה ר' יצחק בשם "מורי", אך אלו היו שנות חייו האחרונות של יצחק סלם, ואילו ר' חנניה פינצי נפטר כשלושים שנה אחריו, ועל-כן יש לשער שהיה לו כתלמיד-חבר¹¹. מאיזכור אחד בספריתו יתברר להלן כי עסק בחוכמת התכונה, וכתב כללים להכנת

ש"כ "תם ונשלם... נדפס פה מנטובה ע"י הצעיר יצחק בכמ"ר יוסף סלם וצ"ל". הנחותי אודות תפוצת הספר מתבססות על ממצאים מעבודתי, כיום והספר נדיר ביותר ומצויים ממנו מספר קטן של עותקים בלבד. ראה: ידלוב, שם, עמ' 636, הערה 5.

8 דברי המגיה של יצחק סלם לספר "משנה תורה" פורסמו בחלקם ע"י י. אבידע 'ספר משנה תורה להרמב"ם כספר לימוד', ארשת, ג (תשכ"א), עמ' 32–35, על טעותו של אבידע בענין זיהוי מצא משפחת סלם ראה לעיל בהערה 5. בקולופון של הספר נדפס "נדפס פה מנטובה בשם השותפים היה הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בכמ"ר אפרים ו"ל מפאדובה וכמ"ר יצחק בכמ"ר יוסף סלם יצ"ו לי"א לק"י".

9 רשימת הספרים שהגהו ע"י יצחק סלם ראה: M. Steinschneider, Catalogus Librorum, Hebraeorum, Berlin 1852-1860 (Reprint Hildesheim 1965) p. 2912 nu. 8347 (להלן: ק. בתדליאנה). ראה גם סימונסון בהערה 5 לעיל; י. י. כהן, 'ביבליוגראפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא', בתוך: ש. ד. לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, ת-א תשכ"ו, עמ' 116, מס' 11, 13 (להלן כהן, 'ביבליוגראפיה'). על עבודת המגיה בתקופה זו ראה י. ש. שפיגל, 'גלגולי והגהות שבדפוסי משנה תורה להרמב"ם', תגים, ה- (תשל"ה), עמ' 25–39.

10 על הערות אלו העיר ד. פרענקל, 'גרגרים', עליהם, א (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 19. לפניו היה מחזור איטליאני חלק א, ויניציאה שס"ו, שהודפס ע"פ מחזור שמ"ז עם הערותיו של יצחק סלם. לפניו היו: מחזור איטליאני חלק א, ויניציאה שמ"ז, ושני חלקים של מחזור שס"ו. מצאתי שינויים בודדים במספר הערות (ככל הנראה נובעים מכריכת קונטרסים ממספר מהדורות יחד בגלל הדמיון הרב בין המהדורות). על הרמ"ע מפאנו ראה: ר. בונפיל, 'ידיעות חדשות לתולדות חייו של ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו', פרקים בתולדות התורה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מקדשים לפרופ' יעקב כץ, ירושלים תש"ם, עמ' צח-קלה. שם גם העיר בונפיל על הערות יצחק סלם ראה עמ' קיג הערה 84. על ר' משה פרובינצאלו ראה: סימונסון, מנטובה, במפתח בערכו ובמיוחד בעמ' 536 ושם בביבליוגרפיה.

11 על ר' חנניה פינצי ראה: סימונסון, מנטובה, במפתח בערכו ובמיוחד בעמ' 533 וראה גם בונפיל, שם, עמ' קיג, הערה 84. אפשר שלאור קשריו של יצחק סלם עם אישים אלה היה לו קשר עם החוג להפצת הקבלה של הרמ"ע מפאנו, כפי שמשער בונפיל שם. אם כי תוכן ספריתו אינו מעיד על אינטרס מיוחד בתחום זה, לפחות בשנות חייו האחרונות, ידע בקבלה ודאי היה לו, לאור קשריו עם הרמ"ע ואיזכור מקורות קבליים בהערותיו. גם גישה לספרי קבלה ודאי היתה לו, משום שחלק מרכזי למדי בספריתו בנו היו ספרי קבלה (ראה להלן).

ספריה מקצועית באיטליה בשלהי הריניסאנס : ספרית יצחק סלם

בשנת 1605, מתברר כי ירש חלק ניכר מספרי אביו שהלך לעולמו בין השנים 1595—1605.¹⁴

מה היה האופק הספרותי של יצחק סלם — מגיה, מדפיס, מתרגם ותוכן ? בחינת הספרים שבביתו תוכל לגלות לנו טפח מכך, לפחות בשנות חייו האחרונות.

בספריתו של יצחק סלם היו בסה"כ 48 ספרים. זהו גודל ממוצע של ספריה בינונית בימיו, קטנה בהרבה מספריות הרבנים והבנקאים, ובמושגים של ימינו כמדף וחצי של ספרים בלבד.¹⁵ הספריה היתה מורכבת ברובה מכ"י (כ-67%) וקונטרסים בודדים, תופעה די מפתיעה יותר ממאה שנה לאחר תחילת הדפוס העברי הראשון, ובלתי-רגילה גם בהשוואה לספריות אחרות באותה תקופה. בספריה היו ספרים בתשעה נושאים שונים כדלהלן :

1. תכונה	12—22, 24—28, 30, 41	18 (37.5%)
2. ספרות יפה	8, 34—37, 39 (2 עותקים)	7 (14.58%)
3. תנ"ך	3, 6, 29, 33 (2 עותקים)	6 (12.5%)
4. פוסקים	9 (2 עותקים) 23, 32, 42	5 (10.41%)
5. ליטורגיה	4, 7, 38 (2 עותקים) 44	5 (10.41%)
6. מוסר (כולל פ"י למסכת אבות וספרי לימוד)	1, 10, 31, 40	4 (8.33%)
7. דקדוק	5	1 (2.08%)
8. דרשות	11	1 (2.08%)
9. תלמוד	2	1 (2.08%)

סה"כ 48 ספרים

הנושא המרכזי בספריה היא האסטרונומיה, התופסת 37.5% מכל הספרים, כולם בכ"י, חלקם תרגומים מחיבורים לועזיים וחלקם חיבורים יהודיים מקוריים. במשך כל ימי הביניים תרמו היהודים למדע התכונה ע"י יצירה מקורית, תרגומים, פירושים המצאת מכשירים ופיתוח לוחות אסטרונומיים. מתקופת הריניסאנס באיטליה ידועים לנו תוכנים יהודיים בודדים, שהבולטים שבהם הם ר' מרדכי פינצי והאסטרולוג שעסק גם בתכונה, ר' בוניט די לאטיס.¹⁶ ספרי אסטרונומיה לא זכו לתפוצה רבה אצל נוצרים ויהודים

במחקריו של ח. שירמן, הנזכרים להלן בהערה 34 לטקסט. תודתי נתונה למר מ. דורמן על הבהרתו בפרשת תרגומי "וויכוח על האהבה".

14 במחזור איטליאני ויניציאה שס"ו, מוזכר יצחק סלם ע"י המדפיס ישראל הזיפרוני, מספר פעמים, בברכת מתים. מאחר וכאמור חלק מספריו נכללים בספרית בנו בשנת 1605, תלא מצויה רשימה נפרדת ממנו באותה שנה, יש מקום להשערה שהוא נפטר לפני שנת 1605.

15 ראה סימנסון, מנטובה, ב, עמ' 496.

16 על מדע התכונה אצל היהודים בימי הביניים ראה: G. Sarton, Introduction to the History of Science, 3 vol. (5 parts) Baltimore 1927—1948. במפתח בערכם (להלן, סרתון). B. Cohn, 'Über unveröffentlichte Schriften Jüdischer Astronomen des Mittelalters', J.J.L.G. XII (1918), p. 83-95. ידיעות על האסטרונומיה אצל היהודים מצויות

כאחד, גם לאחר המצאת הדפוס, והם שימשו בעיקר חוג מצומצם של קוראים: תוכנים, אסטרונומים, עורכי מסעות וסטודנטים, לצרכים עיוניים-תאורטיים וגם מעשיים, כהכנת לחם השנה, איתור נקודות גיאוגרפיות בים וביבשה והכנת מפות-לידה לצורך קביעת ההורוסקופ¹⁷. כאמור עסק גם יצחק סלם בזה, וכתב בעצמו חיבור של כללים להכנת הלוח העברי. ואומנם, בספריתו אנו מוצאים בעיקר ספרים הקשורים לתחום זה של האסטרונומיה. נעדרים מן הספרייה ספרי-היסוד העיוניים שהיו נפוצים במשך כל ימי-הביניים והרינסאנס, כגון ה"אלמאגסט" של פטולומיאוס, ה"ספירה מונדי" — ספר הלימוד הנפוץ של התוכן האירי ג'ון סקרובוסקו, וספרי התוכנים הערביים כגון אלפראגאני ואלבאתני. גם חלק גדול מן הספרים העבריים בחוכמה זו הסרים בספריה, כדוגמת חיבוריהם של הראב"ע, ר' יצחק בן-יוסף הישראלי והרלב"ג¹⁸.

כל ספרי האסטרונומיה באוסף הם בכ"י, למרות שבתקופה זו היו כבר בדפוס חיבורים לועזיים רבים, ואף חיבורים עבריים כגון "ספר עברונות" ו"שער השמים". החיבורים הלועזיים הנכללים בספריה כולם תרגומים, תופעה מקובלת בספרות המדעית של היהודים¹⁹, ביניהם, שני החיבורים הפופולאריים בתקופה זו; "ספר הכוכבים הקבועים" (14) לאלסנדרו פיקלומיני — ארכיבישוף והומניסט בן המאה הט"ו, ו"עין שבעה כוכבי לכת" (15) לג'רארד מקרימונה, בן המאה ה"ג, המסכם את השיטה האסטרונומית של פטולומיאוס. את הספרות העיונית היהודית מייצגים שני חיבוריו של ר' אברהם

גם במחקריו של מ. שטיינשניידר: *Mathematik bei den Juden* (Reprint), Hildesheim 1964; *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893, במיוחד בפרק העוסק במתמטיקה (להלן: שטיינשניידר, תרגומים). ראה גם בקובץ המאמרים: S. Gandz, *Studies in Hebrew Astronomy and Mathematics*, N.Y. 1970. והקובץ עוסק בעיקר בנושאים טכניים כגון הכנת הלוח והמולד. ראה גם בקובץ המאמרים שהתפרסמו בחוברות מחניים קבה-ק"ו (תשל"ב), במיוחד מאמריהם של ש. רחנברג, י. ארליך, ב. מ. אנסבר, ובמחקרים השונים על הספרות היהודית בימי הביניים. על האסטרונומיה אצל היהודים בתקופת הרינסאנס ראה: רות, רינסאנס, עמ' 211 ואילך, ובמנוגד לפיות על הקהילות היהודיות באיטליה. על מרכזי פניצי ראה להלן, הערה 25—26 (לטקסט). על בוניט די לאטיס ראה: D. Goldschmit, 'Bonetto de Latis', *Scritti in memoria di Enzo Sereni*, Gerusalem e i suoi scritti latine e italiani, 1970 pp. 88-94.

17 על מדע האסטרונומיה אצל הנוצרים במאה הט"ו ראה: L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, V, N.Y. 1941; J.L.E. Dreyer, *A History of Astronomy*, Dover 1953, Chp. XII-XVI, ובמחקרים השונים על תולדות המדעים. על תפוצת ספרי האסטרונומיה אצל הנוצרים ראה: F. R. Johnson, 'Astronomical Text-book in sixteenth Century', *Science Medicine and History Essays in honour of C. Singer*, London 1955, pp. 285-302 (להלן: ג'ונסון). על התפוצה המעטה מעיד גם המספר הקטן של האישורים שניתנו בוויניציאה להדפסת ספרי אסטרונומיה במאה הט"ו. נתונים ראה: P. F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, New Jersey, 1977 p. 132. בספריות יהודי מנטובה מספר הספרים באסטרונומיה מצומצם, ספרים בודדים מצויים בעיקר בספריות הגדולות של המלומדים והבנקאים.

18 על ספרי היסוד באסטרונומיה ראה במחקרים הנזכרים בהערות 16—17 ובמיוחד ג'ונסון וסרתון. ראה גם את רשימת ספרי הלימוד באסטרונומיה הנזכרים ע"י ר' יוחנן אלימנו: מ. אידל, 'סדר הלימוד של ר' יוחנן אלימנו', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 305—306.

19 ראה: שטיינשניידר, תרגומים, הערתו של ס. רות בנושא זה: רות, רינסאנס, עמ' 74—75.

ב"ר חייא הנשיא מברצלונה, "צורת הארץ ותבנית השמים" (12) ו"חשבון מהלכות הכוכבים" (13), העוסקים בתאור מערכת גרמי השמים וחישוב תנועתיהם. כן נמצאו בספריה חיבוריו של התוכן ר' מרדכי פינצי הנ"ל (25, 26). את החלק המרכזי תופסים לוחות וחיבורים שימושיים לצורך הכנת לוח השנה, כגון לוחותיהם של ר' עמנואל ב"ר יעקב מטרשקון (19, 30), ר' יעקב ב"ר דוד ב"ר יום טוב הפועל (17, 21) ור' יצחק ב"ר שלמה אלהרב (18). חיבור בסיסי נוסף שנכלל באוסף: "חבור כלי הספירה והאצטרולב" (27), עסק כנראה בתאור מבנה שני כלים אסטרונומיים, "כלי הספירה", כנראה ה"ספירה ארמילאריס", ששימש להדגמה מוחשית של כדור הארץ וכדור השמים, והאצטרולב ששימש לקביעת מיקום גרמי השמים וצפיה בכוכבים. מכשירים בסיסיים אלה של התוכנים בימי הביניים בודאי לא נעדרו משולחן עבודתו של יצחק סלם. מן המבנה המיוחד של האוסף מתברר שבעל הספירה לא התעניין באסטרונומיה תאורטית אלא בשימושית ובמעשית בלבד.

הנושא השני בחשיבות בספריה היא הספרות היפה; משלים, שירים ומחזות, רובם בכ"י. ספרי הדפוס כוללים את "משלי חכמים" (8), לקט משלים מספר תזכמוני לאלתריו עם תרגום איטלקי, וקונטרס שירים (39). כה"י כוללים תרגום עברי של "תיי איסופ" (37), שירים (39) ושלוש מחזות. הידוע ביניהם הוא "צחות בדיחותא דקידושין" (34) המחזה העברי הקדום הידוע לנו. המחזה מיוחס ליהודה סומא, איש מנטובה, אשר חיברו בין השנים 1550–1560. ככל הנראה היו קשרי ידידות בין משפחת סלם לבעל המחזה. באחד מכה"י הבודדים ששרדו מן המחזה (משנת 1618) מצויה, כאמור לעיל, הסכמה מאת משולם, בנו של בעל הספירה, ואולי זהו כה"י שהיה בידי אביו, או העתק ממנו. כמו כן ידוע כי יהודה סומא הקדיש את השיר "מגן-נשים" לחנה ריאטי, ממשפחת סלם, ולפי בקשתה מסר אותו לרשות הרבים²⁰. והותם של שני המחזות הנוספים בספריה אינה ברורה לחלוטין. לפי השערות של ח. שירמן, "מעשה יוסף" (35) הוא מחזה מקראי על יוסף, נושא שהיה מקובל אצל היהודים בחגיגות פורים, והשני "קומדיאה אינונוקו" (36) הוא נוסח עברי של הקומדיה Eunuchus (הסריס), שחברה ברומא במאה השנייה לפנה"ס ע"י טרנציוס. המחזה תורגם לאיטלקית בשם Eunuco, והיה פופולארי בין תושבי איטליה כיתר מחזותיו של טרנציוס. מציאותן של קומדיות עבריות בספריות פרטיות בתקופה זו היא תופעה די נדירה. אפשר שהמחזות שבספריית יצחק סלם היו חלק מן הטקסטים שתורגמו והומחו כדי להציגם בפני הציבור היהודי בחגיגות הפורים²¹. לא ידוע לנו מה היתה מידת התענינותו של בעל הספירה בתאטרון, אך בני משפחת סלם פעילים היו בהכנות להעלאת מחזות בחצר הדוכס במנטובה. בשנת 1554 הציגה הקהילה קומדיה, שבין הממונים על הכנתה היה יעקב סלם, ממנהיגי הקהילה. בשנת 1594 סייע הבנקאי אלחנן סלם בארגון הצגה, ובמחצית הראשונה של

20 ראה: רות, שם, עמ' 232 וח. שירמן, המחזה העברי הראשון צחות בדיחותא דקידושין², ירושלים—ת"א תשכ"ה, עמ' 11. על הקשרים בין משפחת סלם ויהודה סומא ויחסה המיוחד של המשפחה לעולם התיאטרון ראה גם: ח. שירמן, התיאטרון והמוסיקה בשכונות היהודים באיטליה, בתוך: לתולדות השירה והדראמה העברית מחקרים ומסות, ב. ירושלים תשי"ב, עמ' 54 הערה 18. ובמאמרו בקובץ, הנזכר להלן בהערה 34 (לטקסט).
21 ראה סימונסון, מנטובה, עמ' 467 והערה 186, מסקנותי בדבר תפוצת הקומדיות מתבססות על בדיקת רשימות הויקוק משנת 1595.

המאה ה"ז היו שלושה מבני המשפחה: משה בוגווינטורה, מרדכי ואלחנן סלם. פעילים בהעלאת מחזות. קירבה זו של המשפחה לעולם התאטרון, וקשריה עם המחזאי יהודה סמו, מסבירות את מציאותן של מחזות עבריים דווקא בספריה זו²².

ספרות דתית-עיונית תופסת מקום מישני בלבד בספריה, ואין כלולים בה ספרי-יסוד יסוד הלכתיים המצויים בספריות הקטנות ביותר בתקופה זו. את עיקר הספרות הדתית מייצגים כאן הפירושים למקרא: פירוש הרלב"ג לספר איוב (6), פירוש לועזי לשיר השירים בכ"י (43) ושני עותקים מן הפירוש הפילוסופי של ר' שמואל וולריאו לספר דניאל "חזון למעד" (33). למעט עותק אחד של חומש (3), לא היו ברשותו של בעל הספריה אף הפירושים הקלאסיים הנפוצים בזמנו ובכל הדורות: פירושי רש"י, רמב"ן, רד"ק ורבינו בחיי. כמו כן נעדרו מן האוסף מהדורות פופולאריות ושימושיות של המקרא ואף לא ספר תהילים ולא מקרא שלם. לא נכללו באוסף ספרי יסוד כגון "משנה תורה", "ארבעה טורים" ו"שולחן ערוך", שהיו מן החיבורים הנפוצים ביותר באיטליה לאחר שריפת התלמוד. היו בספריה שני עותקים של ספר "חזון" (9) לר' יעקב לאנדא, שהוא ספר לימוד-הלכה בדרך התידות, קובץ דינים בלתי מוזהה בכ"י (23), שד"ב לחכם האיטלקי ר' יהודה ב"ר בנימין הרופא (22) וקובץ פסקים של בן דורו של סלם רפאל טריזש (32).

גם מספר ספרי מוסר היו בספריה, כדוגמת: "תועלת הרלב"ג" (1), "מלי דאבות" (10) — פירוש למסכת אבות לר' יוסף חיון, וקונטרסים בכ"י הכוללים דברי מוסר (31, 40), אחד מהם קובץ בעברית ובלועזית ל"לימוד התינוקות". גם כאן נעדרים ספרי המוסר היסודיים והפופולאריים, כגון "מנורת המאור" ו"חובת הלבבות". מפתיע ביותר העדרו של התרגום למסכת אבות שחובר ע"י יצחק סלם עצמו, ואשר נדפס שנית סמוך יותר להכנת הרשימות, בשנת שמ"ח, והוגה ע"י בנו משולם. נעדרים מן האוסף גם ספרי המחשבה היהודית בפילוסופיה ובקבלה, למעט הפירוש הפילוסופי "חזון למעד". מן הספרות הרבנית האחרת היו בספריה: "הליכות עולם" (2) — מבוא לכללי התלמוד לר' ישועה ב"ר יוסף הלוי, ו"עוללות אפרים" (11) — אוסף דרשות לר' אפרים לונטשיץ. את ספרי הדקדוק, שהיו נפוצים אצל יהודי איטליה בכל הדורות, ותפסו מקום די מרכזי בספריותיהם, מייצג ספר אחד בלבד: "לוית חן" (5) לר' עמנואל בוניונטו.

מוזר הוא גם הרכב ספרי הליטורגיה. בעוד שברוב הספריות הקטנות והבינוניות האחרות שבמנטובה, תפסה הליטורגיה מקום מרכזי, בספריה יצחק סלם לא היה אף סידור-תפילה אחד, למעט שני מחזורים (4, 44) — שאחד מהם הוגה ע"י בעל הספריה עצמו, ושלושה עותקים של הבקשה "מעון השואלים" (7, 38) לר' משה ריאטי. אין גם ספרי סליחות, מעמדות, הפטרות, מגילת אסתר והגדה של פסח. בבדיקת רשימת ספרי בנו, משולם, משנת 1595, מתברר כי היה לו סידור אחד בלבד, ורק ברשימת 1605 כבר נכלל מספר סידורים באוסף. הסקת מסקנות מוחלטות מהעדרם של ספרים בספריה פרטית איננה אפשרית משום שניתן להסביר תופעות אלה בסיבות טכניות רבות, רק תדירות של תופעות כאלה ובמספר רב של ספריות תאפשר הסקת מסקנות.

22 ראה: סימנסון, שם, עמ' 479, 484, 485 (משה בוגווינטורה הוא משה סלם. ראה שם, מפתח בערכו), 487.

אך אין ספק שעולמו הרוחני של האיש שלפנינו לא היה מרוכז אך ורק סביב בית הכנסת כפי שהיה עולמם של רבים אחרים מבני הקהילה. עם זאת היתה התענינותו מרוכזת בתחומים ספציפיים, ובעיקר תוכמת התכונה ובפרט הכנת הלוח. אין להסיק כי היה נעדר ידע בתחומי ההלכה והמתשבה, לאור קשריו עם שניים מגדולי הדור, המקובל רמ"ע מפאנו ואיש ההלכה ר' משה פרובינצאלו והערותיו בספרים המוגהים על ידו, יש מקום להניח שהיה לו רקע גם בנושאים אלו. בולטת תכונה נוספת המאפיינת את הספריה היא היותה ספריה שימושית-מקצועית, כשליש מן הספרים קשורים היו לעיסוקיו של בעל הספריה בתכונה, וגם בין יתר הספרים מדגש היסוד השימושי, כמו בספרי השו"ב, ספרי הליטורגיה המעטים וחלק מספרי המקרא והמסר ששימשו גם כספרי לימוד. אם אכן עסק יצחק סלם בכתיבת שירים, הרי שגם השירים, המשלים והספרות היפה הנכללים בספריה שימשו לו אמצעי עזר לעיסוקו זה. ספרים חסרי תכלית מעשית כספרי עיון ומחשבה נעדרים כמעט לחלוטין מן האוסף. גם ספרים בלועזית לא היו בספריה למעט מספר תרגומים איטלקיים לספרות יהודית. ככל הנראה קשריו של בעל הספריה עם בתי הדפוס לא השפיעו במיוחד על האינטרס התרבותי שלו, ואף רוב רובם של הספרים שהוגהו ונדפסו על ידו לא נכללו בספריותו.²³ אפשר שספרים אלו היו פעם ברשותו ואולי ממכירתם התפרנס אך ברור שלפחות בתקופת חייו האחרונה לא היה לו צורך או ענין מיוחד בהם.

ספריית יצחק סלם חורגת מן הסטריאוטיפ של מבנה הספריה היהודית העולה מתוך כלל הרשימות המנטובניות. היא אינה דומה לספריות רוב הרבנים, המלומדים והבנקאים הכוללות ספרי מקרא, ליטורגיה, ספרי הלכה ומחשבה. והיא גם שונה מהספריות העממיות, המורכבות בעיקר מספרי שימוש ריטואליים. דווקא תריגותה היא המעניינת אותנו, ומאפשרת לנו לגלות טפח נוסף מחיי הרוחניים של אדם – בעל אינטרס תרבותי מיוחד. בוודאי היתה ליצחק סלם גישה לספרים אחרים, ודי להזכיר את הספריה הגדולה של בנו, משולם, שכללה בעיקר פירושי מקרא וספרי קבלה ופוסקים.

23 ידוע שהמג"ל חשש מהברחת טפסים ע"י עובדי בית הדפוס למתחריו, ולכן נכללו בחלק מן ההסכמות אסור לקחת ספרים ע"י העובדים. ראה: מ. בנימין, הסכמה ורשות בדפוס יוניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 49. לא ברור לחלוטין מאיזו תקופה היה האסור בעל תוקף, ומה היו הסדרים המקובלים בבתי הדפוס השונים. מכל מקום האסור היה אפקטיבי רק בתוך תהליך ההדפסה בלבד, ולא ידוע לנו בברור מה היתה גישתם לספר לאחר הדפסתו. ביחס לבתי הדפוס הנוצריים, ידוע שהמגיהים קיבלו ספרים כחלק מהכנסתם. ראה: R. Hirsch, Printing, Selling and Reading, 1450-1550, Wiesbaden, 1974, pp. 37, 47.

"ספרים שלי יצחק ב"ר יוסף סלם ז"ל"

- 1 תועלתיות הרלב"ג ריא די טרנטו ישנים וחסרים
הליכות עולם דפוס מנטובה שנת שנ"ג²
 - חומש עם באור המלות ופוסטילי דפוס ויניציאה ש"ז³
 - מחזור קטן עם פוסטילי דפוס ויניציאה ש"ז⁴
 - לזית חזן דפוס מנטובה ש"ז⁵
 - פירוש איוב מרלב"ג דפוס קדמון⁶
 - מעון השואלים עם הולגארו דפוס ויניציאה⁷
 - משלי חכמים דפוס מנטובה שנת שנ"ב⁸
 - שני ספרי חזון דפוס ויניציאה שנת ש"ז⁹
- * שמות מקומות הדפוס גרשמו ע"פ המקובל ולא ע"פ כה"י.
- 1 חיבורו של ר' לוי ב"ר גרשון אודות התועלות הדרכי המוסר והמידות הנלמדים מן המקרא ע"פ פירושו. לפני שנת שנ"ה (זמן כתיבת הרשימות) ידועות שתי מהדורות מריווא די טרנטו, האחת משנת ש"י מתיחסת לפירושו לתורה השניה, משנת ש"כ, הכוללת גם פירושו לנביאים. ראה: י. א. בן יעקב, אוצר הספרים, וילנא תרל"ז-תר"ם, ת. 214. ק. בודליאנה, עמ' 1612, מס. 6138/8.
 - 2 כללים בדרכי התלמוד לר' ישועה ב"ר יוסף הלוי. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1393, מס. 5817/5.
 - 3 פוסטילי, פירושו הערות שוליים (מא'טלקית: postille). ככל הנראה כוונתו למראה המקום, או לבאורים לפירושים, המצויים במהדורה זו. תאור מפורט של המהדורה ראה: א' מ' הברמן, המדפיס קורוניליו אדיל קינד ובנו דניאל, ירושלים תש"ס, עמ' 41, מס. 45.
 - 4 באותה שנה יצא לאור בויניציאה שתי מהדורות. ראה: י. י. כהן, ביבליוגרפיה, עמ' 116, מס. 11. 12. סביר להניח שהכוונה למחזור שהונה ע"י יצחק סלם; שם, מס. 11.
 - 5 חיבור בדקדוק לר' עמנואל ב"ר יקתיאל בוניוונטו. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1055, מס. 5266/1.
 - 6 ככל הנראה כוונתו לאחת המהדורות הקדומות, פירארה רל"ז, או חלק מכתובים נאפולי רמ"ז. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1613, מס. 6138/15,16.
 - 7 וולגארו, פירושו תרגום מאיטלקית. "מעון השואלים" הוא חלק מן החיבור "מקדש מעט" לר' משה ריאטי, בקשה שיודעי איטליה נהגו לאומרה בבית הכנסת במשך ימי השבוע. ראה: י. גולדנטל, ספר מקדש מעט לר' משה ב"ר יצחק די ריאטי, וינה 1851, עמ' 26 (במבוא). ראה גם רות, ריניסאנס, עמ' 59, 105. הספר הודפס עם תרגום איטלקי בויניציאה ללא שנת דפוס, בערך בשנת ש"מ. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1987 מס. 6548/2; M. Stein-schneider, 'Die Italienische Literatur der Juden', M.G.W.J., XLIII, (1899), p. 92 (להלן שטיינשניידר, ספרות איטלקית).
 - 8 שבעים משלים מלוקטים מספר תחכמוני לר' יהודה אלחריזי. מהדורה זו יצאה לאור עם תרגום איטלקי. ראה: שטיינשניידר, הספרות האיטלקית, כר' 43, עמ' 269.
 - 9 לקט דינים בדרך חידות ופתרונן, חוברו ע"י ר' יעקב ב"ר יהודה לנדא. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1225, מס. 5564/5. בד"כ ידוע כמצורף לספר האגור, אך ברשימות מנטובה נזכר מספר פעמים בנפרד ממנו. כמו כן נזכרים עוד מספר קבצי ספרים כיחידות נפרדות תופעה זו מלמדת שקבצי ספרים נמכרו גם בנפרד. על כך ראה: ש. אסף, לתולדות הדפוס העברי בקושטא, עלים, א (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 73-75. לאור העובדה שבמאה

- 10 מילי דאבות דפוס קושטא שנת של"ה¹⁰
עוללות אפרים דפוס קראקא שנת ש"ן¹¹
צורת השמים והארץ¹² ומהלכות הכוכבי לר' אברה' ב"ר חייא כתוב יד¹³
העתק מספר הכוכבי הקבועים לפיקולומיני כתוב יד¹⁴
עיון ככבי לכת¹⁵ ומולדות אמצעי¹⁶ ולוחות הפועל¹⁷ ואורח סלולה
- הט"ז מכרו עדין ספרים בלתי מכורכים, בגלל בעיות מימון והובלה של המדפיסים וסוחרי הספרים, סביר להניח שמכריז הספרים מכרו גם קונטרסים בחדים. ראה: L. Febvre & H. J. Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450-1800*, (Translated from French) London 1976, pp. 105 ff.
- 10 פירוש על מסכת אבות לר' יוסף חיון. ידועה מהדורת קושטא של"ט. ראה: י. הקר, 'דפוס קושטא במאה השש עשרה', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 490, מס. 195. בקולופון נדפס "שנת השל"ט", וכנראה בעקבות כך טעה בעל הרשימה בקריאת התאריך.
- 11 אוסף של דרשות ופשוטים לר' אפרים לתנשיץ. ידוע דפוס לובלין ש"ג. ראה: ק. בודליאנה עמ' 905, מס. 4898/8. ככל הנראה בעל הרשימה טעה ברישום, אולי משום שמקובל היה לזהות את דפוס פולין עם דפוס קראקא, שהיו נפוצים באיטליה יותר מדפוס פולין והאחרים.
- 12 שמו המלא של החיבור: "צורת הארץ ותבנית השמים", חובר ע"י ר' אברהם ב"ר חייא (מאה י"ב) ועוסק בתאור מערכת גרמי השמים. קיצור ממנו נדפס בבבל, בשנת ש"ו, ובשלמותו נדפס באופינבאך, בשנת ת"פ. מהדורה מדעית התפרסמה בספרדית: J. M. Millás Vallicrosa, *La obra forma de la tierra de R. Abraham bar Hiyya Ha Bargeloni*, Madrid—Barcelona 1956. על מבנה הספר ראה: ג. ב. צרפתי, מתחילת מתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ט, מס. 85, 143, 149.
- 13 שמו המלא של החיבור "חשבון מהלכות הכוכבים", והוא חלק ב' של החיבור הנ"ל. בד"כ שני חיבורים אלה מופיעים בין כתבי היד כחיבורים נפרדים. החיבור עוסק בחישוב של תנועות גרמי השמים. מהדורה מדעית התפרסמה בספרדית: J. M. Millas Vallicrosa, *La obra Sefer Hesbon mahalekot ha-kokabim de R. Abraham bar Hiyya Ha Bargeloni*, Barcelona 1956. על מבנה הספר ראה: צרפתי, שם. מס. 85, 150, 151.
- 14 אלסנדרו פיקולומיני בן המאה הט"ז היה ארכיבישוף, הומניסט, פילוסוף ומדען. באוסף משולם סלם משנת 1605 נקרא ספר זה: "Tavole del Piccolomini tradotti in Hebraica" (= לוחות פיקולומיני מתורגמים לעברית; בכתב-יד); ככל הנראה הכוונה לחיבור: "de le stelle fisse" שכלל הרבה מפות טבלאות ואיורים. הספר יצא לאור במספר מהדורות בחלקן יחד עם ספר "De le sfera del mondo". חיבוריו של פיקולומיני באסטרונומיה היו מן הנפוצים בתחום זה באיטליה, ראה: ג'ונסון, עמ' 299. תרגומים נוספים של פיקולומיני היו ידועים במאה הי"ז באיטליה, ראה: סימנזון, מצטובה, ב, עמ' 467, 510. ראה גם: שטיינשניידר תרגומים, עמ' 474, מס. 288 עמ' 639 מס. 404.
- 15 ברשימת משולם סלם משנת 1605 נקרא ספר זה "עיון שבעה כוכבי לכת". זהו תרגום ספרו של ג'רארד מסבינוטה (מאה י"ג), אשר יוחס בטעות לג'רארד מקרימונה. החיבור הוא סיכום השיטות האסטרונומיות של פתולומיאוס. ראה: סרתון, ב, חלק ב עמ' 987. ושטיינשניידר, תרגומים, עמ' 631, מס. 398, 399.
- 16 כנראה חיבור העוסק בקביעת התחזושות הירח. המולד האמצעי בניגוד לאמיתי הוא המלד המשוער הנקבע ע"פ חישוב, והוא משמש יסוד לחישוב הלוח העברי. ראה: ד. ה. יפה, קורות חשבון העבור – חקירות לברור יסוד העבור האמיתי, ירושלים תרצ"א, פרק ד'.
לוחות בתוכמת התכונה לפי שיטת ר' אברהם ב"ר חייא והרלב"ג, חובר ע"י ר' יעקב ב"ר דוד ב"ר יום טוב הפועל (מאה י"ד פרובאנס) ראה: שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 614 ואילך, מס. 387. עליו ראה: גרוס-שוורצפוקס, עמ' 470, וסרתון, ב, חלק ב, עמ' 1516, ובמפתח בערכו.

לדעת המולדות האמתיים¹⁸ כלם כתובי יד

15 בעל כנפים לדעת המולדות האמתיים כתובי יד¹⁹

קונטרסים ברביע מלוחות היקפי²⁰ ולוחות הפועל²¹ וכללים לקבוע

תקופות ומולדות וחדשים חמנים כ"י²²

ספר חדשים והערות וכללים מדינים שונים²³ וכללים רבים לקבוע

הלוחות הנהוגים אצלנו כתוב יד²⁴

ספר מהלכות ככבי לכת לר' מרדכי פינצי²⁵ כולם כתובי

קצת שערים לדעת המולדות והלקיזות ושאר עינים לזכר²⁶ יד וקשורים

חבור כלי הספירה ואיצטרולביא²⁷ יחד 20

כללים ממני יצחק סלם לעשות לוחות השנה²⁸

18 לוחות תכונה לר' יצחק ב"ר שלמה ב"ר יצחק המכונה אלחדב ראה: שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 550 מס. 340 וראה: מ. מ. ולאטקין, אוצר הספרים, ירושלים תשכ"ה, א, מס. 979.

19 בעל כנפים הוא עמנואל ב"ר יעקב מטרשקון (Tarascon) שבפרובאנס, הוא בעל החיבור "שש כנפיים" העוסק במהלך החמה והלבנה. עליו ראה: גרוס-שוורצפוקס, עמ' 250 ובמפתח בערכו וסרתון ב', חלק ב', עמ' 1516–1520, ובמפתח בערכו.

20 אולי הכוונה ללוחות ההקפים לר' עמנואל ב"ר יעקב מטרשקון ראה: זלאטקין, שם, ל, מס. 128.

21 ראה לעיל מס. 17.

22–24 אין מספיק נתונים לזיהוי כתבי היד. מס. 23 הוא כנראה קובץ של דינים.

25–26 מרדכי פינצי בן המאה הטי' היה תוכן, רופא, מתמטיקאי ובנקאי בבולוניה ובמנטובה. הוא תרגם לעברית מספר חיבורים באסטרונומיה, וגם חיבר בעצמו חיבור בנושא זה, בשם "נתיב חכמה" ולוחות שונים. חלק מלוחותיו הודפסו במנטובה בין הספרים הראשונים שהוצאו לדפוס, בסביבות שנת ר"מ. עליו ראה: סימאנסון, מנטובה, עמ' 534 ושם בביבליוגרפיה.

27 ע"פ הנוסח הכונה לחיבור הדין במבנה של שני כלים ששימשו את האסטרונומים בימי הביניים. כלי הספירה הוא Sphaera Armillaris, כלומר כדור חישוקים (בלטינית = armilla צמיד). זהו מכשיר שמטרתו להמחיש את תאור כדור הארץ וכדור השמים. הוא בנוי סביב ציר, שבאמצעו מורכב כדור המסמל את כדור הארץ, ובסביבו חישוקים שונים המציגים את מערכת גרמי השמים וגלגל המזלות. כלי זה היה נפוץ בימי הביניים, השתמשו בו אסטרונומים וסטודנטים לאסטרונומיה, במיוחד לצורך המחשה של תאור גרמי השמים בספר הפופולארי של ג'ון סקרובוסקי "De Sphaera" על מבנה הכלי ראה: C. Singer et al., 'The History of Tech-nology', III, Oxford 1957, p. 613. D. R. Dicks, 'Ancient Astronomical Instruments', British Astronomical Association Journal, 64 (1954), pp. 81-83. דוגמא לחיבור כזה אפשר למצוא בנספח לספר "מראה האופנים", שנדפס עם "צורת הארץ" לר' אברהם ב"ר חייא, באור פנבאך, שנת ת"פ. הנספח לספר נקרא "צורת הכדור ובלשון לטיין שפירא מונדא", ובו מתואר מבנה גלגל החישוקים. הכלי השני, האסטרולאב, הוא כלי ששימש את האסטרונומים בקביעת מיקום גרמי השמים, והשתמשו בו כבר מן המאה ה-2 לפנה"ס. תועלתו היתה כה גדולה, עד שכינתו "האלום מתימטי" (בעברית שמו המקובל היה "כלי הנחשת"). המכשיר מורכב מלוח עגול, עליו מצוית מפה של מערכת הכוכבים, וממנו הסובב על ציר שבמרכז הלוח. ע"י כיוון המוט אפשר למדוד את זווית הגובה של כוכב או כל נקודה שהיא. ידועים מספר חיבורים בעברית על מבנה הכלי, חלקם תרגומים. ראה S. Gandz, 'The Astrolab in Jewish Literature', H.U.C.A., IV (1927), pp. 469-486 ושם בביבליוגרפיה. אוסף של חיבורים בעברית העוסקים בתאור כלים אסטרונומיים מצוי בספריה הלאומית בנאפולי. ראה:

- תרגום על חמש מגילות ואיוב²⁹ ולוחות בעל כנפיים כ"י³⁰
 כתבים נהוגים ולשונות מוראלי בלשון הקדש ונצרי ודברי מוראליטה
 כלם מתייחסים אל למד התינוקות³¹
 י"ז קונטרסים מכללי ופסקי דינים מהר"ר רפאל טריווש כ"י³²
 25 ב ספרי חזון למועד ויניציאה ש"ז³³
 בדיחותא דקידושין היינו קומידיאה בלשון עברי כתוב יד³⁴
 מעשה יוסף³⁵ וקומידיאה איוווקו בלשון קדש כתוב יד³⁶
 חיי איסופו בלשון קדש כתוב יד³⁷
- G. Moscati Steindler, 'I manoscritti ebraici della Biblioteca Nazionale di Napoli',
 Annali dell'Istituto Orientale di Napoli, XXXI (n.s. XXI) 1971, pp. 313-340
- 29 התרגום הארמי לחמש מגילות וספר איוב.
 30 לוחות שחוברו ע"י עמנואל ב"ר יעקב מטרשקון, ראה לעיל 19.
 31 ככל הנראה זהו ספר לימוד לילדים הכולל דברי מוסר, ונוסחאות של מכתבים, בעברית
 ובאיטלקית.
 32 רפאל טריווש הוא בנו של בעל "קמחא דאבישונא" רב בסביבונטה ובפירארה במחצית השניה
 של המאה ה"ט". פסקים ממנו מפורסמים בכתבי יד שונים. ראה: מ. בניהו, 'קטנות חכמי איטליה
 על ר' יוסף קארו', ספר ר' יוסף קארו ירושלים תשכ"ט, עמ' ש"ח.
 33 "חזון למועד" הוא פירוש פילוסופי לספר דניאל לר' שמואל ב"ר יהודה וואלריאו.
 הספר נדפס ביניציאה, בשנת שמו"ו. בעל הרשימה כנראה טעה ברישום השנה, ורשם
 את התאריך של ספר חזון הנ"ל (מס. 9). ראה ק. בחליאנה, עמ' 2494, מס. 7079/1.
 34 זהו המחזה העברי הקדום ביותר הנודע לנו כיום, מפרי עטו של יהודה סומי. חובר בין
 השנים 1550—1560. ראה ח. שירמן במהדורה המדעית של המחזה (לעיל במבוא הערה
 20) ובתוך קובץ מאמריו: לתולדות השירה והדראמה העברית, מחקרים ומסות, ב' ירושלים
 תש"ס, עב' 115—124. על כה"י ראה גם במאמרו: 'Eine hebräische italienische Komödie des
 XVI Jahrhunderts', M.G.W.J., LXXXV (1931), pp. 87-118. על כ"י נוסף של המחזה ראה:
 א. הולק, 'כתב היד החמישי של המחזה העברי הראשון צחות בדיחותא דקידושין', תרביץ, לו
 (תשכ"ז), עמ' 202—204.
 35 לדעת שירמן זהו מחזה מקראי על יוסף, נושא שהיה מקובל אצל חוגגי פורים בארצות
 השונות. ראה במאמרו, "התיאטרון והמוסיקה בשכונות היהודים באיטליה", בקובץ הנ"ל,
 כר' ב' עמ' 54.
 36 לדעת שירמן שם. זהו תרגום עברי של הקומדיה Eunuchus (הסריס) ל-Publius Terentius
 Afer, שתורגמה לאיטלקית בשם Eunuco. המחזה היה כנראה פופולארי בין תושבי
 איטליה. בתקופה זו הוא נדפס לבדו וגם בתוך קבצי קומדיות של המחבר מספר פעמים
 ראה: Short Title Catalogue of Books Printed in Italy ... From 1464—1600 now in
 the British Museum, London 1958, pp. 663 ff. תרגום אנגלי של המחזה ראה:
 F. O. Copley, The Comedies of Terence, N.Y. 1967, pp. 271-330.
 37 מנוסח הכתוב מסתבר שאין הכוונה למשלי איסופוס, אלא לתרגום תולדות חיי, חיבור
 על חיי איסופוס היה ידוע כבר במאה ה"ג—4 לספ"ה, בשם הרומן האיטליאי רומן זה
 היה ידוע באירופה ע"פ כתביו של הנזיר M. Planudes, שכתב אותו בהקדמה למשלו.
 ראה: משלי איסופוס, מהדורות ש. שפאן, ירושלים תשכ"א, עמ' 174. בדפוס היה מצוי
 ספר זה בנפרד וגם בהקדמה למהדורות של המשלים. ראה: Short Title Catalogue, pp. 8-9.
 משלי איסופוס היו ידועים בתרגום עברי בתקופה זו גם בדפוס, בתוך הקובץ "דברי
 הימים למשה רבינו" קושטא רע"ו; ויניציאה ש"ו. ראה: א. מ. הברמן, 'חוד חידה ומשול
 משל', סיני, כו (תש"י), עמ' שנט—שסב, אך תרגום של תולדות חיי בעברית לא
 מצאתי במאה ה"ט.

- ב מעון השואלים עם וולגארו כתוב יד³⁸
- 30 קונטריסי' וניירים משירים שונים בדפוס ובכתב יד³⁹
- קונטריסי' וניירים מדרושים קטנים ודברי מוראליטה כ"י⁴⁰
- ניירים ולוחות ישנים וקונטריסי' מכללים שייכי' אל עשיית הלוחות
- כתובי יד⁴¹
- שחיטות ובדיקות לר' יהודה ב"ר בנימין בקלף כתובי יד⁴²
- שיר השירים עם פירוש לוועזי כתוב יד⁴³
- 35 מחזור בפוליו דפוס מנטובה שנת שי"ז⁴⁴

- 38 ראה לעיל מס. 7.
- 39 לצורך חישוב כמות הספרים באוסף הספרים רשמתי זאת כשני ספרי שירים, אחד בכ"י ואחד בדפוס.
- 40 ברישום גושאי האוסף רשמתי את הספר בין ספרי המוסר.
- 41 שם זה מזכיר פעמיים בכה"י בפעם השניה השם מחוק או ע"י צנורה או ע"י בעל הספריה עצמו.
- 42 ר' יהודה ב"ר בנימין הרופא נקרא גם ר' יהודה העניו, מחכמי איטליה במאה הי"ג ראה: ח. מיכל, אור תחיים², ירושלים תשכ"ה, עמ' 448, מס. 974. באוסף משולם סלם משנת 1605 נקרא החיבור "הלכות שחיטה והלכות טריפה לר' בנימין העניו".
- 43 הניסוח אינו מאפשר זיהוי החיבור, ואפשר שהכוונה לתרגום איטלקי של אחד הפירושים הידועים לשיר השירים. ראה: מ. כשר, שרי האלף², א, ירושלים תשל"ט, עמ' קלט-קמג.
- 44 ראה: כהן, ביבליוגראפיה. עמ' 115 מס. 9.